

UDK 174:34.08(497.11)

CERIF: S130, S180

DOI: 10.5937/AnaliPFB2002145S

Miljan Savić, master*

DETERMINANTE ETIČKIH UVERENJA PRAVNIKA U SRBIJI**

Ispitivanje etičkih uverenja sadašnjih i budućih članova advokatske profesije predstavlja važan korak ka adekvatnom definisanju i razumevanju faktora koji utiču na njihovo formiranje i promenu. U radu je predstavljena analiza etičkih uverenja različitih kategorija pravnika u Srbiji, korišćenjem faktorske analize (analize glavnih komponenti) na uzorku od 325 ispitanika, advokata, advokatskih pripravnika i studenata. Analiziran je uticaj socio-demografskih činilaca (pol, starost, pozicija i dužina radnog staža) na etička uverenja. Predstavljene su oblasti i pravila ponašanja uređena Kodeksom u odnosu na koje postoji najveća nesaglasnost između uverenja i propisanih pravila ponašanja. Najvažniji nalazi ukazuju da starost i radno iskustvo ispitanika direktno utiču na pooštrevanje njihovih etičkih uverenja kada su u pitanju određeni tipovi neetičkih ponašanja.

Ključne reči: *Profesionalna etika. – Uverenja. – Advokatski pripravnici. – Advokati. – Faktorska analiza.*

1. UVOD

Etička odgovornost advokata i advokatskih pripravnika (*pripravnici*) kao važnih učesnika pravosudnog sistema, proizlazi iz činjenice da svojim profesionalnim delovanjem direktno utiču na vladavinu prava u

* Istraživač Balkanskog centra za regulatornu reformu i student doktorskih akademskih studija na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, *miljansavicbg@gmail.com*.

** Zahvaljujem učesnicima seminara Srpskog udruženja za ekonomsku analizu prava i članovima udruženja na korisnim komentarima i sugestijama. Naravno, odgovornost za preostale greške ili za iznete vrednosne sudove snosi isključivo autor rada.

jednoj zemlji. Takođe, postupanje advokata bitno utiče na nivo poverenja društva prema profesiji i samim advokatima. Nesporno je postojanje „razlike u moći“ između advokata i klijenata. Razlike, između ostalog, potiču iz asimetrije informacija i znanja neophodnih za ostvarenje i zaštitu određenih prava klijenta. Uz to, moguće je postojanje agencijskog problema, odnosno moralnog hazarda, na primer, u situacijama u kojima klijent nema mogućnost da sazna da li je od strane advokata, ili pripravnika, uložena dovoljan napor prilikom zaštite njegovih prava i interesa. U profesijama koje karakteriše ovakva asimetrija postoji izrazita mogućnost da slabijoj strani bude prouzrokovana šteta, kao posledica informacione nesrazmere i „razlike u moći“ (videti posebno Koocher, Keith-Spiegel 2016; Pope, Vasquez 2007).

Etički upitna uverenja i postupci članova advokatske profesije ne nanose štetu isključivo trećim licima, već nju mogu trpeti i sami pojedinci koji ispoljavaju takva uverenja, odnosno čine takve postupke. Na primer, u optužnici podnetoj od strane Disciplinskog tužioca Advokatske komore Beograda, zbog prijavljenih navodnih procesnih opstrukcija u postupku koji se vodio pred Agencijom za restituciju, navedeno je da je advokat: „u više navrata bez zakonskog osnova Agenciji postavljao zahteve za priznavanjem svojstva stranke... te zahteve za razgledanje i fotokopiranje spisa, kako u ime svojih klijenata, tako i u svoje lično ime, da bi, nakon odbačaja usled nepostojanja pravnog interesa, izjavljivao žalbe na odluke ovlašćenih organa, pa čak i kada formalna odluka nije postojala, podnosio neosnovane krivične prijave protiv postupajućeg savetnika, zloupotrebljavao procesna ovlašćenja Zakona o opštem upravnom postupku kako bi svesno opstruisao gore navedene postupke... pri čemu je optuženi advokat postupao svesno, jer je znao ili morao znati da na gore opisani način krši odredbe Zakona o advokaturi, Statuta Advokatske komore Srbije i Kodeksa profesionalne etike advokata.“¹

U Srbiji do sada nisu rađena istraživanja čiji je predmet profesionalna etika u oblasti advokature. Stoga, postoje ograničene informacije o etičkim uverenjima i, u krajnjem slučaju, postupanju sadašnjih i budućih članova advokatske profesije. Međutim, empirijska istraživanja sprovedena u Srbiji i regionu, omogućavaju prikaz društvenog i profesionalnog aspekta advokatske prakse u Srbiji.²

¹ Optužnica Disciplinskog tužioca Advokatske komore Beograda broj 4/2015 od 22. septembra 2015. godine.

² Advokatura predstavlja profesiju sa visokim barijerama ulasku. Detaljna analiza barijera ulasku u advokatsku profesiju data je u Cabrillo, Fitzpatrick 2018, 155–186. Autori takođe pružaju komparativni prikaz advokatske profesije u različitim jurisdikcijama. Barijere ulasku stvaraju ograničenja na strani ponude advokatskih usluga, što dovodi do uvećanja cene usluga. Ove barijere nisu nužno isključivo pravne prirode već mogu biti i ekonomske prirode. Na primer, za upis u Imenik advokata predviđeno je da kandidati iz reda advokatskih pripravnika plaćaju iznos od 500 EUR dok ostali kandidati plaćaju iznos od 4.000 EUR. U Odluci o merilima i kriterijumima za delimično oslobađanje troškova

Vuković (2019, 103–113) daje uvid u razlike u materijalnom položaju advokata u Srbiji, u zadovoljstvu poslom kao i u stavovima o Advokatskoj komori Srbije (AKS). Shodno nalazima, advokati su relativno zadovoljni poslom ali iskazuju izrazito nezadovoljstvo spram stanja u pravosuđu, sprovedenih reformi, kao i spram ugleda i statusa advokata u društvu i u odnosu na druge profesije.³ Nalazi ukazuju i da postoji nizak nivo poverenja advokata u institucije u Srbiji ali i neujednačen odnos prema AKS. Svega 38% ispitanika smatra da AKS dobro brani interese svojih članova, dok čak dve trećine smatra da više služi interesima uticajnih advokata nego običnih članova. Zanimljivo je istaći i da advokatski pripravnici iskazuju relativno manji nivo poverenja u AKS u odnosu na ispitanike advokate (Vuković 2019, 111–113).

Mrakovčić i Vuković (2019, 75–105) ukazuju na nezadovoljstvo pripadnika pravničke profesije⁴ radom pravosudnih organa i sprovedenim reformama, te utvrđuju postojanje „unutrašnje“ krize poverenja u srpsko pravosuđe. Shodno nalazima, kategorija advokata u Srbiji iskazuje najveći nivo nepoverenja u pravosudne institucije (Mrakovčić, Vuković 2019, 87–88). Autori ističu i postojanje razlika u stavovima shodno profesiji. Naime, advokati su, prosečno gledano, zadovoljni svojom stručnošću kao i cenom i kvalitetom pruženih usluga, dok drugi članovi pravničke profesije iskazuju veći stepen nezadovoljstva spram advokata, prema predmetnim parametrima (Mrakovčić, Vuković 2019, 96).

Nesporno je da bavljenje profesijom uz poštovanje profesionalnih etičkih načela omogućava smanjenje transakcionih troškova svih strana koje stupaju u međusobne odnose (Perry *et al.* 2005, 3), na primer, iz-

upisa u Imenik advokata kandidata iz reda advokatskih pripravnika od 18 maja 2016. godine propisano je da kandidat koji podnosi zahtev za upis u Imenik advokata iz reda advokatskih pripravnika može biti oslobođen plaćanja troškova upisa koji je odlukom Advokatske komore Srbije br. 476–4–2014 od 22. juna 2014. godine utvrđen u iznosu od 3.500,00 EUR, ukoliko je bio upisan u Imenik advokatskih pripravnika u trajanju od najmanje dve godine, ukoliko zahtev podnosi najkasnije u roku od jedne godine po prestanku pripravničke vežbe, ukoliko je izmirio sve dospеле obaveze prema advokatskoj komori u kojoj je obavljao pripravničku vežbu i ukoliko za vreme trajanja vežbe, kao i nakon prestanka statusa advokatskog pripravnika, nije zasnovao radni odnos. Za prikaz različitih pravnih barijera u advokatskoj profesiji, na primer, problematike pravne forme prilikom inkorporiranja, ulaska na tržište velikih inostranih advokatskih kancelarija, otpora „prenosu“ dela advokatskih usluga na javne beležnike videti Vuković, Dabetić, Forić, prihvaćeno za objavljivanje.

³ Nalazi takođe ukazuju da u Srbiji postoji materijalno raslojavanje advokata, te da je moguće diferencirati mlađe advokate (iz velikih kancelarija) koji pretežno pružaju usluge domaćim i stranim pravnim licima i advokate koji najčešće pružaju usluge fizičkim licima i rade u manjim kancelarijama. Advokati koji rade u velikim kancelarijama i pružaju usluge velikim privrednim subjektima imaju bolji materijalni status (Vuković 2019, 106–109).

⁴ U uzorak ispitanika nisu uključeni samo pripadnici advokatske profesije već, između ostalog, i sudije, državni tužioci, pravnici u privredi i drugi članovi pravničke profesije. Za detaljan prikaz strukture ispitanika videti Mrakovčić, Vuković 2019, 75–105.

među advokata i klijenata, sudija, državnih službenika i drugih advokata. Glavno istraživačko pitanje ovog rada stoga i jeste – kakva su profesionalna etička uverenja različitih kategorija pravnika u Srbiji prema neetičkim profesionalnim postupcima i koji faktori mogu uticati na ta uverenja?⁵ Ovakav predmet istraživanja u velikoj meri otežava dolazak do verodostojnih informacija, zbog potencijalnog otpora ispitanika, stoga je istraživanje ograničeno na ispitivanje uverenja o hipotetičkim postupcima, te na dobijanje i analizu suda ispitanika u kojoj meri smatraju da je određena vrsta ponašanja (ne)etička. Na taj način, ne ispitujući direktno ponašanja i umanjujući verovatnoću društveno poželjnih odgovora, cilj je utvrđivanje kakva su uverenja studenata prava, pripravnika i advokata o postojećim etičkim smernicama i pravilima i posredno dobijanje informacija da li bi se ispitanici možda lakše upustili u takvo ponašanje, ukoliko smatraju da ne postoje nikakve etičke prepreke. Istovremeno, moguće je posredno izvođenje zaključaka i o informisanosti ispitanika o navedenim etičkim smernicama.⁶

Rad je strukturiran na sledeći način. U nastavku je predstavljen značaj Kodeksa profesionalne etike advokata. U trećem delu dat je pregled literature i različitih metodoloških pristupa. U četvrtom delu prikazane su osnovne karakteristike uzorka ispitanika i klasifikacije varijabli. U petom delu dat je pregled najznačajnijih rezultata istraživanja. Slede zaključak i preporuke.

2. ZNAČAJ KODEKSA PROFESIONALNE ETIKE ADVOKATA

Etička uverenja i ponašanje koje može u većoj ili manjoj meri odstupati od njih, formirani su i putem uticaja različitih egzogenih pozitivnih i negativnih podsticaja. Na primer, to mogu biti podsticaji koje pojedincu pružaju određene institucije u jednoj zemlji. Imajući u vidu „razlike u moći“ i značaj same profesije, kodifikovanje profesionalno–etičkih pra-

⁵ Termin „pravnic“ u kontekstu ovog rada korišćen je kao krovni termin za kategorije studenata prava odnosno potencijalnih budućih članova advokatske profesije, pripravnika i samih advokata.

⁶ Razumno je očekivati da bi upitnik kojim bi bila merena namera prema neetičkom ponašanju pravnika doveo do većeg broja društveno poželjnih odgovora (*social desirability bias*) u odnosu na upitnik kojim se ispituju isključivo uverenja ispitanika. Za više o problemu društveno poželjnih odgovora u upitnicima sa osetljivim predmetom videti posebno Čang i Monro (Chung, Monroe, 2003, 291–302) i Čarls i Datalo (Charles, Dattalo 2018, 587–599). Rezultati dobijeni merenjem uverenja indikativni su i kada je u pitanju namera odnosno u krajnjem slučaju ponašanje, iako navedene kategorije nisu merene instrumentom. Mnoga istraživanja su pokazala jasnu vezu između uverenja i ponašanja, sa vrlo retkim odstupanjem. Za više o usklaidivosti uverenja i ponašanja videti posebno istraživanje Poup i saradnika (Pope, *et al.* 1987, 993–1006). Za više o problemima koji mogu pojaviti u istraživanjima sa osetljivom tematikom i tehnikama za rešavanje predmetnih problema videti posebno Mek Nili (McNeely, 2012, 377–396).

vila u advokaturi neophodno je radi prevencije neželjenih ishoda i ponašanja. Kodifikovanje se ostvaruje definisanjem i propisivanjem željenog ponašanja, sankcija, načina njihovog izvršenja i stvaranjem tela čija je uloga kontrola i kažnjavanje ponašanja koja predstavljaju povredu propisanih pravila. Sa druge strane, neadekvatno formiran kodeks, može da intenzivira distorzije u vezi usaglašenosti propisa, uverenja i ponašanja.

U Srbiji, Kodeks profesionalne etike advokata (*Kodeks*),⁷ predstavlja polaznu osnovu za definisanje profesionalno–etičkih obaveza prilikom bavljenja advokaturom. Stoga, Kodeks takođe predstavlja i polaznu osnovu za definisanje postupaka u odnosu na koje su u okviru ovog rada istraživana uverenja ispitanika o stepenu etičnosti.⁸ Kodeksom su regulisani osnovi profesionalne etike advokata i pripravnika, njihove pravne i etičke obaveze u odnosu na advokatsku profesiju odnosno pravnu struku uopšte i svakog njenog pripadnika posebno. Između ostalog, propisane su i regulisane obaveze u odnosu na klijente, sudove i druge državne organe, suprotnu stranu odnosno ostale članove advokatske profesije i klijente sa suprotnim interesom, te pripravnike. Kodeksom su definisana pravna i etička načela u okviru kojih su pojedinci dužni da obavljaju sopstvenu profesionalnu delatnost. Taksativno su navedena pravila u vezi sa različitim aspektima advokatske profesije odnosno pravne struke. Kodeks propisuje i detaljno uređuje profesionalno–etičke dužnosti advokata u vezi sa advokatskom tajnom, nedopuštenim sticanjem klijenata, istupanjem u javnosti, zastupanjem, uređenjem advokatske kancelarije, međusobnim odnosima advokata, odnosom advokata i same advokatske komore, državnih organa, pripravnika kao i suprotne stranke.

⁷ Kodeks profesionalne etike advokata, *Službeni glasnik RS* 27/2012. Propisi kojima su takođe uređeni prava, obaveze i odgovornosti pripravnika i advokata jesu, između ostalog i: Zakon o advokaturi, *Službeni glasnik RS* 31/2011 i 24/2012 – odluka US, Statut advokatske komore Srbije, *Službeni glasnik RS* 85/2011, 78/2012, 86/2013, Statuti Advokatskih komora Beograda, Vojvodine, Zaječara, Kragujevca, Niša, Požarevca, Čačka, Šapca, Kosova i Metohije. Navedeni akti takođe imaju značajnu preventivnu ali i „usmerujuću“ funkciju, imajući u vidu da su u njima u većoj ili manjoj meri takođe definisana neželjena ponašanja i posledično i kazne. I pored navedenog, Kodeks svakako predstavlja najmanji zajednički sadržalac kada su u pitanju propisana nedozvoljena ponašanja pripadnika advokatske profesije, te predstavlja prvi i najjači faktor uticaja na njihove stavove.

⁸ Jedna od mogućih podela, u zavisnosti od sadržine kodeksa, jeste podela na aspiracione kodekse (*Aspirational codes*) i disciplinske kodekse (*Disciplinary codes*). U Aspiracionim kodeksima se ne navode striktna pravila ponašanja, već pravila čija je sadržina apstraktna i podložna tumačenju, što predstavlja njihov primarni nedostatak. Disciplinske kodekse karakteriše koncizno i taksativno navođenje okvira za postupanje pripadnika advokatske profesije, te potencijalnih kazni. Nedostatak ovakvog tipa kodeksa predstavlja moguća saturacija pravilima te nemogućnost obuhvatanja svih željenih ponašanja. To ostavlja prostora za tumačenje i neefikasne ishode kada su u pitanju rešenja za potencijalne etičke dileme. Za detaljniji uvid videti Nicolson 2005, 601–626. Po svojoj strukturi, srpski Kodeks profesionalne etike advokata spada u disciplinske kodekse.

Shodno navedenom, moguće je pretpostaviti da su ispunjeni predušlovi koji se tiču regulacije profesionalne etike u advokaturi u Srbiji. Naime, Kodeks sam po sebi ima preventivnu ulogu budući da predviđa nedozvoljene vidove profesionalnog ponašanja, a na osnovu Kodeksa takođe je moguće izraditi program edukacije kao dodatnu meru prevencije.⁹ U slučaju da se Kodeks i u njemu propisana pravila ponašanja i načini razrešenja potencijalnih etičkih dilema pokažu neefikasnim kada je u pitanju adekvatno usmeravanje ka etički prihvatljivim uverenjima i postupcima, to može biti jedno od mogućih objašnjenja za stavove i ponašanja članova advokatske profesije.

3. PREGLED LITERATURE

Rezultati istraživanja čiji su predmet uverenja i ponašanje članova advokatske profesije, nisu ujednačeni po pitanju faktora koji utiču na njihovo formiranje i ispoljavanje. Verodostojan je iskaz da Kodeksi profesionalne etike advokata u različitim državama u velikoj meri odražavaju slične profesionalne principe, bez obzira na razlike u pravnim i obrazovnim sistemima, kao i druge razlike. Takođe, nevezano od različitosti pojedinačnih odredaba, u ovim aktima su propisane i regulisane profesionalne obaveze u odnosu na klijente, sudove i suprotnu stranu. Takođe je regulisano postojanje advokatske tajne, istupanje u javnosti i drugi relevantni modaliteti profesionalnog ponašanja.¹⁰ U nastavku su prikazana istraživanja koja koriste različite metodološke pristupe i izloženi najvažniji nalazi. Prikazani radovi su relevantni za ovo istraživanje budući da omogućavaju uvid u faktore koji su od značaja za neetička uverenja pravnika u drugim zemljama, bez obzira na potencijalne razlike u konkretnim normama.

Peper (Pepper 1999, 181–205) navodi razloge za određene vidove ponašanja advokata. Autor zaključuje da se, kod situacija u kojima propisi omogućavaju neetičko ponašanje, stvara mogućnost da advokat svoje ponašanje opravdava prebacujući krivicu na želje klijenta i propise. Sa druge strane, klijent je u mogućnosti da svoju želju za neetičkim ishodom opravdava smatrajući da odgovornost leži na propisima i advokatu.

⁹ Kazne za povrede Kodeksa bliže su uređene Statutima pojedinačnih Advokatskih komora i one mogu biti: opomena, novčana kazna ili mera brisanja iz imenika advokata.

¹⁰ Na primer, i Kodeks profesionalne etike advokata u Italiji (*Code of Conduct for Italian Lawyers approved by the National Bar Council during the session of January 31, 2014*), i u Poljskoj (Resolution no. 3/2014 of the Extraordinary Assembly of Polish Attorneys at Law of November 22, 2014 regarding the Code of Ethics of Attorney at Law) i u Nemačkoj (*Rules of Professional Practice in Germany, Version of January 1, 2020*) sadrže odredbe o poverljivosti i advokatskoj tajni.

Autori koji koriste pristup biheviorističke etike prilikom analize uverenja članova advokatske profesije, zaključuju da je edukacija najde-
lotvorniji način prevencije. Prentis (Prentice 2015, 35–85) navodi needu-
kovanost advokata po pitanju diferencijacije etičkih i neetičkih ponašanja
kao glavni razlog za neetičko ponašanje. Autor ističe da su pojedinci pod-
ložni heuristikama i kognitivnoj disonanci, što utiče na korekciju njihovih
stavova tako da opravdavaju neetičke postupke.

U empirijskim istraživanjima, razmatran je uticaj pohađanja Prav-
nog fakulteta na promenu stepena moralnog razvoja studenata, uglavnom
na osnovu Kolbergove teorije moralnog razvoja (*Kohlberg's theory of
moral development*).¹¹ Nalazi nisu ujednačeni i jedna grupa autora ističe
da postoje statistički značajne razlike između uverenja studenata prav-
nih fakulteta i drugih fakulteta, dok druga grupa ne utvrđuje značajne
razlike (Daicoff 1996, 197–261). Takođe, nije potvrđena hipoteza koju je
postavila Dajkof (Daicoff 1996, 231) da će stavovi advokata o tome šta
bi trebalo uraditi u određenim etički diskutabilnim situacijama (*should
questionnaire*) biti stroži u odnosu na hipotetičko ponašanje (šta bi uradili
u navedenim situacijama – *would questionnaire*). Burbank i Duboff (Bur-
bank, Duboff 1974–1975, 66–117) navode da ne postoji značajna razlika
između važećeg Kodeksa etike advokata na području Bostona i njihovih
uverenja o etičnosti određenih postupaka. Ispitanici donose zaključke *ad
hoc*, te ne postoji princip rezonovanja na osnovu kojeg je određeno po-
našanje etično u većoj ili manjoj meri, shodno stavovima ispitanika. Do
identičnog nalaza dolaze i Dajkof (Daicoff 1996, 197–261) i Peri i sarad-
nici (Perry, *et al.* 2009, 470) koji takođe navode da faktori koji utiču na
odluku advokata koji je suočen sa etičkom dilemom jesu želja za pošto-
vanjem Kodeksa, želja za pospešivanjem mišljenja o sebi kao individui i
kao članu advokatske profesije, kao i averzija prema riziku u kontekstu
izbegavanja nepovoljnog ishoda po klijenta.

4. DESKRIPCIIJA ISTRAŽIVANJA

Kada su u pitanju advokati, pripravnici i studenti prava u Republici
Srbiji, do sada nije postojalo istraživanje u okviru kojeg bi bile ispitane
razlike u njihovim etičkim uverenjima. Stoga se u radu ne polazi od po-
stavljenih hipoteza, već je istraživanje eksplorativne prirode, budući da je
oblast etike u advokaturi nedovoljno potkrepljena prethodnim nalazima.

¹¹ U okviru Teorije moralnog razvoja Lorensa Kolberga (Lawrence Kohlberg)
pretpostavlja se da moralni razvoj pojedinca progresira kroz šest faza, kako pojedinac
stari. Za pregled nalaza i zaključaka teorije, kao i detaljan pregled literature u okviru koje
je ispitivan stepen moralnog razvoja studenata prava na različitim godinama pohađanja
fakulteta, videti posebno Daicoff 1996, 202–207.

To onemogućava postavljanje hipoteza koje su utemeljene ili povezane sa već postojećom teorijskom osnovom.

Predmet rada konzervativno je ograničen na utvrđivanje razlika u etičkim uverenjima pravnika u različitim stepenima profesionalnog razvoja. Stoga, u instrumentu nisu korišćena pitanja vezana za identifikaciju i veličinu mesta u kojem ispitanici studiraju, stanuju i rade, niti pitanja koja dodatno definišu granu prava kojom se bave. Pretpostavljeno je da bi dodavanje ovih varijabli, direktno uticalo na osećaj anonimnosti ispitanika i dodatno umanjilo odaziv (*response rate*). Veći broj pitanja u upitniku takođe bi mogao dovesti do zamora ispitanika (*fatigue*).¹² Stoga je analiza ograničena samo na objašnjavajuće promenljive direktno povezane sa ciljem rada. Dodatne objašnjavajuće promenljive moguće je koristiti u idućoj iteraciji i na taj način dati dodatni doprinos razmatranju ove teme.

4.1. Uzorak

Istraživanje je sprovedeno kao neeksperimentalno eksplorativno kvantitativno istraživanje anketnog tipa, sa ciljem utvrđivanja da li pol, starost, pozicija i dužina radnog staža ispitanika utiču na razlike u uverenjima ispitanika.

Uzorak su činili advokati i pripravnici koji obavljaju delatnost u Srbiji kao i studenti pravnih fakulteta na teritoriji Srbije.¹³ Iako su to, po strogim kriterijumima, heterogene kategorije, ipak su u pitanju kategorije pravnika u različitim periodima i stepenu profesionalnog razvoja. Nalazi Perija i saradnika (Perry *et al.* 2009, 471) ukazuju da starost i profesionalno iskustvo mogu predstavljati barijeru za neetička uverenja. Uključivanjem sve tri kategorije u uzorak, pored upoređivanja mlađih i starijih kategorija ispitanika, omogućeno je poređenje pravnika kroz vreme i kroz različiti stepen profesionalnog razvoja.

Na osnovu podataka imenika advokatske komore Beograda, Vojvodine, Zaječara, Kragujevca, Niša, Požarevca, Čačka i Šapca formiran je spisak *e-mail* adresa advokata.¹⁴ Spisak *e-mail* adresa pripravnika for-

¹² Zamor ispitanika (*fatigue*) verodostojno je predupređen imajući u vidu dužinu upitnika kao i da nije utvrđena tendencija pravolinijskog odgovaranja (*straight line answers*) prilikom verifikacije odgovora.

¹³ Činjenica da nije moguće unapred sa sigurnošću pretpostaviti koji će se studenti baviti advokaturom, predstavlja jedan od mogućih nedostataka uključivanja i ove kategorije ispitanika. Međutim, imajući u vidu potencijalni značaj upoređivanja razlika između etičkih uverenja studenata i pripravnika te advokata, ova kategorija ispitanika je uključena u rad.

¹⁴ Tokom 2016. godine, bilo je 129 advokata na 100.000 stanovnika, što predstavlja povećanje od 15% u odnosu na 2012. godinu (CEPEJ 2018, 171–172). Populaciju advokatskih pripravnika nije moguće verodostojno proceniti budući da imenici advokatskih pripravnika nisu javno dostupni. Na osnovu podataka RZS, broj upisanih studenata državnih

miran je na osnovu agregacije podataka sa internet portala advokatskih kancelarija u okviru kojih su zaposleni, dok je spisak studenata Pravnog fakulteta formiran na osnovu *e-mail* adresa članova internet portala *moje-pravo.net*, i obuhvata studente Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Nišu, Kragujevcu i Novom Sadu. Formirani spisak advokata predstavlja verodostojnu aproksimaciju ukupne populacije. Međutim, na relevantnost spiska utiče činjenica da nije moguće proveriti verodostojnost odnosno ažurnost *e-mail* adresa preuzetih sa internet portala navedenih advokatskih komora. Kada su u pitanju pripravnici, može se sa velikom dozom izvesnosti tvrditi da su adrese ažurne budući da su preuzete direktno sa internet portala advokatskih kancelarija. Nakon provere preklapanja i formiranja jedinstvenog spiska *e-mail* adresa došlo se do 4.510 potencijalnih ispitanika.

Putem internet portala *SurveyMonkey* konstruisan je instrument koji je putem *e-mail*-a upućen, u periodu jul–novembar 2016. godine. Anonimnost *IP* adresa je garantovana, a potencijalni ispitanici su takođe obavješteni o njihovoj anonimnosti. Pretpostavljen je visok procenat odbijanja popunjavanja zadatog upitnika zbog moguće percepcije intruzivnosti predmeta upitnika, stoga je uz poštovanje kriterijuma maksimalnosti, upitnik poslat na *e-mail* adresu svih potencijalnih ispitanika. Upitnik je upućen na 4.510 *e-mail* adresa – 380 adresa studenata, 402 adrese pripravnika i 3.728 adresa advokata. Pošiljaocu je vraćeno 389 poruka zbog nevalidnosti adresa.

Upitnik je popunilo 325 ispitanika i prikupljeni odgovori čine prigodan uzorak pravnika u Srbiji. Ovo ograničenje utiče na interpretaciju podataka. Sa jedne strane, moguće objašnjenje za slab odziv ispitanika jeste osetljivost predmeta istraživanja.¹⁵ Naime, prema Mek Nili (McNeely, 2012, 377–396) postoji bojazan od odbijanja učestvovanja u istraživanju kada potencijalni ispitanici predmet istraživanja percipiraju kao intruzivan. Ukoliko je udeo odgovora u odnosu na ukupan broj poziva prenizak, veća je verovatnoća autoselekcije ispitanika.¹⁶ Kada je u pitanju sklonost ka autoselekciji (*self-selection bias*), činjenica je da nije moguće tvrditi da upitnik nisu popunjavali samo ispitanici koji imaju izrazito blaža ili stroža etička uverenja, ili kod kojih postoji izrazita zainteresovanost za dileme etičke prirode. Međutim, prilikom verifikacije podataka, nije primećena homogenost odgovora ispitanika.

pravnih fakulteta u Srbiji, nevezano od vrste studija, u akademskoj 2018/2019. godini, iznosio je 14.236 studenata (RZS 2019, 16–28).

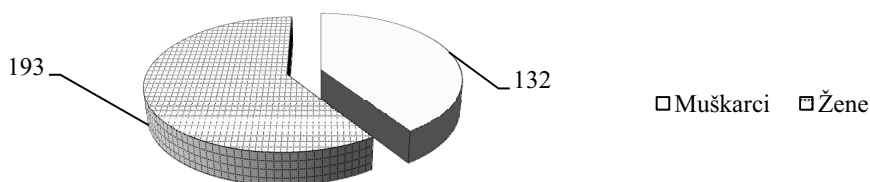
¹⁵ Zabeležen je „otpor“ dela potencijalnih ispitanika. Primljeno je više od deset odgovora advokata na molbu za učešće u istraživanju, u okviru kojih su izrazili sumnju u krajnje namere istraživača.

¹⁶ Drugalis i Plaza (Draugalis, Plaza 2009, 1) ističu da pristrasnost uzorka (*non-response error*) teoretski može nastati kad kod je udeo ispitanika koji su odgovorili na upitnik manji od ukupnog broja poslatih poziva za učestvovanje u istraživanju.

Zbog nedovoljnog broja empirijskih istraživanja sa istim ili sličnim predmetom, nije moguće uporediti odstupanje stope odaziva u ovom radu u odnosu na druga slična istraživanja. U kvantitativnom istraživanju moralnih odluka advokata koje su sproveli Peri i saradnici (Perry, *et al.* 2009, 461–475) svega 18% ispitanika je dostavilo upotrebljiv upitnik. Akman (Akman 2011, 199–204) uzorkovanjem korišćenjem principa „snežnih grudvi“¹⁷ formira uzorak od 85 ispitanika.¹⁸ U istraživanjima etičkih uverenja u drugim profesijama, stopa odziva ispitanika takođe je bila izrazito niska.¹⁹

Grafik 1 prikazuje strukturu ispitanika prema polu. Od 325 ispitanika, 193 ispitanika je ženskog pola (59,4%) a 132 ispitanika muškog pola (40,6%).

Grafikon 1 – Struktura ispitanika prema polu

Izvor: autor

Uzorak čine 114 ispitanika studenta (35,1%), 80 ispitanika pripravnika (24,6%) te 131 ispitanik advokat (40,3%). Najmlađi ispitanik imao je 18 godina, a najstariji 73 godine. Prosečna starost iznosila je 31,92 godine (standardna devijacija – SD=12,68).²⁰ Radno iskustvo se kretalo od pripravnika koji su tek otpočeli sa radom (definisano kao nula godina radnog iskustva) do 45 godina radnog iskustva, sa prosečnim radnim iskustvom od 5,22 godine (SD=8,28). Kada je u pitanju uspeh kancelarije, 53,6% zaposlenih ispitanika opisuje uspeh kao isti u poređenju sa većinom drugih kancelarija, 39,3% kao bolji, a svega 5,2% kao lošiji.

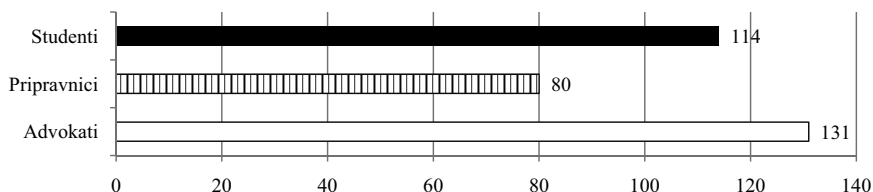
¹⁷ Uzorkovanje „snežnih grudvi“ implicira odabir početnog broja ispitanika koji će potom uputiti istraživača na nove potencijalne ispitanike koji će biti uključeni u uzorak.

¹⁸ U kvalitativnim istraživanjima, Etjen (Etienne 2005, 1195–1260) intervjuiše 40 advokata, dok Holms i saradnici (Holmes *et al.* 2012, 29–55) intervjuišu samo 11 advokata.

¹⁹ U istraživanjima etičkih uverenja pripadnika računovodstvene profesije stopa odziva je iznosila 10–16%. Videti, na primer, Emerson, Conroy, Stanley 2007, 73–87; Armstrong 1987, 27–44; Eynon, Hills, Stevens 1997, 1297–1309; Elias 2022, 33–45. U istraživanjima profesionalne etike psihoterapeuta stopa odziva nije prelazila 30%. Videti, na primer, prikaz koji daje Petrović 2013, 165–166.

²⁰ Standardna devijacija predstavlja meru disperzije odgovora ispitanika.

Grafikon 2 – Struktura ispitanika prema poziciji

Izvor: autor

4.2. Opis instrumenta i klasifikovanje varijabli

Prvi deo instrumenta (6 stavki) služio je za prikupljanje socio–demografskih karakteristika ispitanika, a drugi (30 stavki) za ispitivanje uverenja o različitim profesionalnim postupcima u advokaturi. Ove stavke su formirane na osnovu analize Kodeksa na snazi i uglavnom se odnose na postupke koji su Kodeksom propisani kao nedozvoljeni.

Varijable u ovom istraživanju dele se na nezavisne i zavisne. Nezavisne varijable,²¹ potencijalne determinante etičkih uverenja, jesu: (1) pol; (2) starost; (3) pozicija i (4) profesionalno iskustvo²² Sa povećanjem godina života i sa većim profesionalnim iskustvom, trebalo bi da raste i nivo upoznatosti sa pravilima i stanjem u praksi i sposobnost individue da prepozna, usvoji i primeni etičke principe.²³ Predmetni rezon ispitan je kada je u pitanju „pozicija“ ispitanika, radi utvrđivanja da li su ovakve razlike prisutne i kada se ispitanici diferenciraju na studente, advokatske pripravnike i advokate.

Kao zavisne varijable uzeta su uverenja o različitim većinom nedozvoljenim profesionalnim postupcima. Korišćena je petostepena Likertova skala, sa stavkama od 1 – bez sumnje neetično ponašanje (nikada etično) do 5 – bez sumnje etično ponašanje.

²¹ Nezavisne varijable „pol“, „starost“ i „profesionalno iskustvo“ su osnovne, standardizovane socio-demografske varijable korišćene u velikom broju empirijskih istraživanja istog ili sličnog tipa. Ju, Maeda i Bebeu (You, Maeda & Bebeau, 2011), daju pregled literature u kojima su korišćene varijable „pol“ i „starost“ i čiji je cilj utvrđivanje polnih razlika po pitanju etičke senzitivnosti. Akman (Akman, 2011) sprovodi empirijsku analizu polnih i starosnih razlika u etičkim percepcijama advokata u Turskoj.

²² Ispitanici studenti nisu bili dužni da odgovore na navedeno pitanje kao i ostala neprimenjiva pitanja.

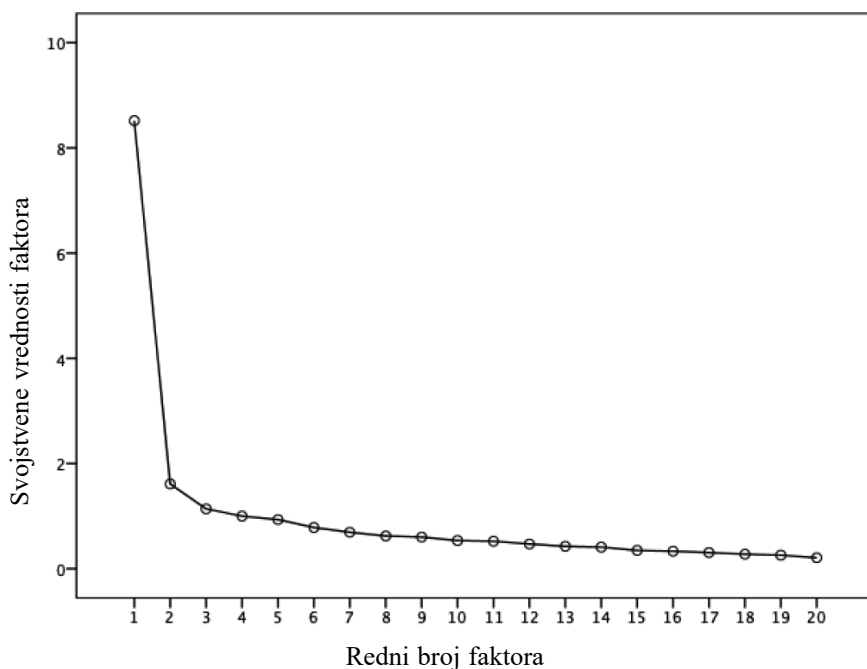
²³ Peri i saradnici (Perry *et al.* 2009, 471) utvrđuju da starost i profesionalno iskustvo utiču na formiranje strožih etičkih uverenja članova advokatske profesije kad su suočeni sa određenom etičkom dilemom.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

5.1. Faktorska struktura instrumenta

Upitnik je formiran radi ispitivanja uverenja u odnosu na veći broj različitih postupaka te je stoga, pored deskriptivne statistike korišćena i eksplorativna faktorska analiza – analiza glavnih komponenti (*Principal Components Analysis*). Faktorska analiza korišćena je radi utvrđivanja međuzavisnosti varijabli, otkrivanja njihovih zajedničkih karakteristika i grupisanja u tzv. faktore kojim se veći broj varijabli grupiše u jednu.²⁴ Grafik 3 prikazuje svojstvene vrednosti faktora.

Grafikon 3 – Svojstvene vrednosti faktora

Izvor: autor

Izdvojena 4 faktora objašnjavaju 61,35% varijabiliteta promenljivih. U pitanju su: faktor 1 – procesne i druge opstrukcije, faktor 2 – eksploatacija, faktor 3 – neprikladno postupanje prema strankama i faktor 4 – odnos prema pripravnici.²⁵ Ovi faktori su imenovani shodno

²⁴ Na taj način, moguće je analizu izvršiti u odnosu na nekoliko grupisanih kategorija uverenja naspram uverenja koja se odnose na pojedinačne stavke u instrumentu, što bi predstavljalo veliku prepreku prilikom obrade podataka.

²⁵ Korišćena je i *Varimax* rotacija i Katelov princip ekstrakcije faktora (*Cattell scree test*). Poslednji faktor koji je zadržan radi analize bio je četvrti faktor i on do-

zajedničkim karakteristikama najznačajnijih stavki koje su grupisane u njima.²⁶ Na primer, stavke iz faktora 3 tiču se neprikladnog postupanja prema strankama. Za poređenje razlika između ispitanika, korišćeni su *Mann-Whitney U* test i *Kruskall-Wollis* test.²⁷

Prvo pitanje koje treba postaviti jeste u kojoj meri su uverenja pravnikâ u skladu sa Kodeksom. Prilikom analize odgovora uočljiv je zabrinjavajuć trend. Naime, iako nije primećeno sistematsko slaganje uverenja ispitanika, u proseku, u odnosu na većinu tvrdnji, gotovo polovina ispitanika smatra da su ponašanja iz upitnika donekle ili u potpunosti etična. Svega 19,7% ispitanika navodi da *Prihvatanje slučaja iako je šansa da klijent dobije spor skoro nepostojeća* nikada ne može biti okarakterisano kao etično. Drugim rečima, približno 80% ispitanika smatra da je prihvatanje ovakvog slučaja u manjoj ili većoj meri prihvatljiva praksa. Slični rezultati uočeni su i kada je u pitanju *Davanje neosnovanih razloga za odlaganje ročišta kao vid procesne opstrukcije u cilju dobiti za klijenta*. I u ovom slučaju, približno 70% ispitanika smatra da ovakva praksa u određenoj meri (ili čak nimalo) nije problematična. Dodatno, svega 32,3% ispitanika smatra da *Odbijanje pružanja usluga klijentu koji je optužen za svirep zločin bez sumnje* predstavlja neetičko postupanje. Svega 41,8% smatra da je *Sakrivanje dokaza koji bi mogli ugroziti dobit klijenta*, bez sumnje neetički. *Uticanje na svedoka da promeni iskaz* je 59,4% ispitanika ocenilo kao bez sumnje neetičko ponašanje, dok je *Iznošenje podataka i informacija u podnescima uz znanje da nisu istiniti* 63,1% ispitanika ocenilo kao bez sumnje neetičko ponašanje.

Moguće je tumačenje da su navedeni nalazi komplementarni nalazima Vukovića (2019, 103–113) i Mrakovčića i Vukovića (2019, 75–105), koji ukazuju da su pravnici (naročito advokati) nezadovoljni stanjem u pravosuđu i da iskazuju nepoverenje u kvalitet rada ovih institucija. Nalazi

prinosi objašnjenju 10,60% varijabiliteta promenljivih. Nakon ovog faktora primetno je grupisanje preostalih faktora u niz sa silaznom putanjom. (Bukvić 2007, 192–196). Iz analize je izostavljeno 10 stavki budući da ne doprinose objašnjenju varijanse nijednog od izdvojenih faktora.

²⁶ Faktori su imenovani shodno dominantnoj karakteristikici korelacije stavki u okviru svakog faktora. U prilogu A rada tabelarno su prikazana pitanja u okviru svakog od četiri definisana faktora. Takođe je prikazana i faktorska struktura stavki u instrumentu.

²⁷ Primenom Kolmogorov–Smirnov testa, radi utvrđivanja postoji li odstupanje faktora od Gausove krive odnosno normalne raspodele u populaciji (Dragičević 2002, 99–101) utvrđeno je odstupanje faktora od normalne distribucije. Kada postoji odstupanje od normalne distribucije, u praksi se pretežno koriste neparametarski testovi. *Mann-Whitney U* test se koristi radi analize razlika između dve nezavisne grupe podataka kada postoji odstupanje od normalne distribucije. Parametarski pandan je *t-test*. Za više informacija videti (Howitt, Cramer 2011, 197). *Kruskall-Wollis* test se koristi prilikom ispitivanja međusobnog odnosa više od dve različite grupe podataka kada postoji odstupanje od normalne distribucije. Njegov parametarski pandan je *ANOVA*. Za više informacija videti (Howitt, Cramer 2011, 571).

ovog rada ukazuju da, ne samo da postoji „unutrašnja“ kriza poverenja u srpsko pravosuđe, već je ona praćena i blagim etičkim uverenjima kada su u pitanju procesne i druge opstrukcije.

Međutim, uočeno je da je povodom poštovanja advokatske tajne, odnosno poverljivosti, prisutna usaglašenost ispitanika da odavanje poverljivih podataka predstavlja ponašanje koja nikada ne može biti okarakterisano kao etička. Paradoksalno, ali procesne i druge opstrukcije (faktor 1) kao i neprikladno postupanje prema strankama (faktor 3) predstavljaju faktore u okviru kojih su otkrivena ponašanja za koja ispitanici smatraju da su najmanje etična ali i ponašanja za koja smatraju da su najmanje problematična.²⁸

5.2. Determinante etičkih uverenja

Tabela 1 prikazuje uticaj pola na etička uverenja ispitanika.²⁹ Utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike među ispitanicima kada su u pitanju faktori 2 i 3, te da ispitanici muškog pola u značajnijoj meri imaju blaža uverenja kada je u pitanju eksploatacija klijenata (faktor 2). Predmetni nalaz istovetan je i kada se analiza ograniči samo na poduzorak advokata. To je u skladu sa nalazima Akmana (Akman 2011, 199–204) koji je ispitivao uticaj polnih razlika u kontekstu profesionalne etike u advokaturi na uzorku od 85 ispitanika advokata.

²⁸ Neophodno je istaći i da se neprikladno postupanje prema strankama (faktor 3) pokazao kao statistički značajan faktor kada su u pitanju sve ispitivane potencijalne determinante. Sa druge strane, neprikladan odnos prema pripravnicima (faktor 4) nije se pokazao kao statistički značajan ni u jednom slučaju. Međutim, treba istaći da u proseku polovina ispitanika smatra da izbegavanje plaćanja poreza i doprinosa advokatskim pripravnicima predstavlja u određenoj meri prihvatljivo ponašanje.

²⁹ Kolona u kojoj su prikazane „p“ vrednosti omogućava utvrđivanje da li postoji statistički značajna razlika između posmatranih kategorija ispitanika, u ovom slučaju ispitanika muškog i ženskog pola. Da bi postojale statistički značajne razlike, neophodno je da „p“ vrednost bude manja od 0,05. Korišćeni statistički testovi rangiraju sve vrednosti odgovora ispitanika. „Srednji rang“ predstavlja aritmetičku sredinu rangova. Vrednosti srednjeg ranga (prva i druga kolona u tabeli 1) ukazuju nam u kom pravcu idu utvrđene statistički značajne razlike. Drugim rečima ove vrednosti ukazuju da li ispitanici muškog pola imaju stroža ili blaža etička uverenja u odnosu na ispitanike ženskog pola. Na primer, kad je u pitanju eksploatacija (faktor 2), ispitanici muškog pola imaju znatno blaža etička uverenja, budući da je vrednost njihovog srednjeg ranga veća u odnosu na ispitanike ženskog pola, koji imaju stroža uverenja.

Tabela 1: Uticaj pola ispitanika

Naziv faktora	Faktor 1 Procesne i druge opstrukcije	Faktor 2 Eksploatacija	Faktor 3 Neprikladno postupanje prema strankama	Faktor 4 Odnos prema pripravnicima
Ženski pol (Sred. rang)	159,78	139,18	178,23	159,30
Muški pol (Sred. rang)	167,71	197,83	140,73	168,41
Mann–Whitney U	12.116,00	8.141,00	9.799,00	12.024,00
p	,455	,000	,000	,391

Sa druge strane, kada je u pitanju neprikladno postupanje prema strankama (faktor 3), nalazi iz tabele 1 ukazuju na postojanje blažih etičkih uverenja ispitanika ženskog pola. Uočeno je da definišuću razliku stvara stavka u instrumentu *Odbijanje pružanja usluga klijentu koji je optužen za svirep zločin*, imajući u vidu da su za ostale stavke gde postoji statistički značajna razlika, uočena znatno blaža uverenja ispitanika muškog pola. Radi izvođenja verodostojnih zaključaka, svakako je neophodno sprovesti dodatna ispitivanja uticaja pola kao determinante etičkih uverenja.

Tabela 2 prikazuje uticaj starosti na etička uverenja ispitanika. Ispitanici iskazuju statistički značajne razlike kada su u pitanju procesne i druge opstrukcije (faktor 1), eksploatacija (faktor 2) i neprikladno postupanje prema strankama (faktor 3). Povećanje radnog iskustva, starosti i dužine radnog staža, te pozicije, mogu uticati na uspešnije usvajanje etičkih principa. Kada su u pitanju procesne i druge opstrukcije (faktor 1) kao i eksploatacija (faktor 2), ispitanici 31–40 godina starosti iskazivali su najblaža uverenja, dok je, kada je u pitanju neprikladno postupanje prema strankama (faktor 3) to bila najmlađa kategorija ispitanika, gde je rang takođe opadao sa rastom godina ispitanika.

Tabela 2: Uticaj starosti³⁰

Naziv faktora	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
	Procesne i druge opstrukcije	Eksploatacija	Neprikladno postupanje prema strankama	Odnos prema pripravnicima
18–23 (Sred. rang)	123,43	150,44	209,67	170,01
24–30 (Sred. rang)	176,24	176,88	157,54	153,65
31–40 (Sred. rang)	185,68	178,98	153,85	178,85
41 i preko (Sred. rang)	179,50	145,65	109,13	150,28
Kruskal–Wallis test (Chi–Square)	24,38	7,95	46,72	4,54
P	,000	,047	,000	,208

Tabela 3 prikazuje uticaj radnog iskustva na etička uverenja ispitanika. Ispitanici³¹ su podeljeni na dve kategorije, „početnike“ i „iskusne“, na osnovu godina radnog iskustva, gde granicu prelaska iz jedne u drugu kategoriju predstavlja postojanje dve godine radnog iskustva. Ispitanici početnici u većoj meri podržavaju neetička postupanja u vezi sa neprikladnim postupanjem prema strankama (faktor 3). Kod drugih faktora nisu utvrđene statistički značajne razlike između kategorija ispitanika.

Tabela 3: Uticaj radnog iskustva

Naziv faktora	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
	Procesne i druge opstrukcije	Eksploatacija	Neprikladno postupanje prema strankama	Odnos prema pripravnicima
Početnici (Sred. rang)	98,31	110,32	120,45	106,82
Iskusni (Sred. rang)	111,09	103,14	96,44	105,46
Mann–Whitney U	4.688,00	4.971,00	4.120,00	5.265,00
P	,137	,403	,005	,874

Tabela 4 prikazuje uticaj starosti na etička uverenja ispitanika. Ispitanici iskazuju statistički značajne razlike kada su u pitanju faktori 1 i 3.

³⁰ Različitim preuređivanjem starosnih granica u kategorijama, radi ispitivanja verodostojnosti izbora, konzistentno je otkriven trend identičan onom prikazanom u tabeli 2.

³¹ Ispitanici studenti isključeni su iz analize prilikom sprovođenja ovog testa.

Studenti iskazuju najblaža uverenja povodom neprikladnog postupanja prema strankama (faktor 3), pripravnici nešto stroža, a advokati najstroža. Sa druge strane, kada su u pitanju procesne i druge opstrukcije (faktor 1), gde studenti imaju stroža uverenja, pripravnici iskazuju nešto blaža, a advokati iskazuju najblaža uverenja.

Tabela 4: Uticaj pozicije

Naziv faktora	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
	Procesne i druge opstrukcije	Eksploatacija	Neprikladno postupanje prema strankama	Odnos prema pripravnici
Advokat (Sred. rang)	190,15	163,28	125,66	166,16
Pripravnik (Sred. rang)	167,71	182,14	165,25	162,61
Student (Sred. rang)	128,50	149,25	204,33	159,64
Kruskal Wallis Test (Chi-Square)	26,51	5,76	42,79	,296
P	,000	,056	,000	,862

Shodno prikazanom, starost predstavlja važnu determinantu etičkih uverenja. Međutim, u odnosu na procesne i druge opstrukcije (faktor 1) i eksploataciju (faktor 2), postoji nelinearan odnos između godina starosti i etičkih uverenja. Kod ovih faktora, sa rastom godina starosti, uverenja se kreću od strožih ka blažim a nakon četrdesete godine života ispitanici ponovo iskazuju stroža uverenja. Deluje da su ispitanici starosti 31–40 najpodložniji ublažavanju etičkih uverenja u odnosu na ove faktore. Mogući razlog je to što je to period u okviru kog je najizraženija potreba za sticanjem i održavanjem sopstvene pozicije u okviru profesije. To može da utiče na reevaluaciju etičkih uverenja ispitanika u tom periodu u odnosu na raniji period. Kada je u pitanju neprikladno postupanje prema strankama (faktor 3), uverenja ispitanika kreću se od blažih ka strožim što su ispitanici stariji. Povećanje godina života, veće radno iskustvo, i bolja profesionalna pozicija, teoretski bi trebalo da utiču na poslovnu ostvarenost, upoznatost sa pravilima i stanjem u praksi, na podobnost individue da implementira stroži odnos prema etički neprihvatljivim ponašanjima kao sopstvena načela. Utvrđeno je da ispitanici sa više radnog iskustva, iskazuju stroža etička uverenja, međutim ispitanici advokati iskazali su blaža uverenja kada su u pitanju procesne i druge opstrukcije (faktor 1), a stroža uverenja kada je u pitanju neprikladno postupanje prema strankama (faktor 3).

Štaviše, kada su u pitanju opstrukcije, studenti su imali najstroža uverenja, zatim pripravnici, a advokati najblaža. Kada je u pitanju neprikladno postupanje prema strankama, trend je obratan. Postavlja se pitanje uzroka navedene razlike. Da li ispitanici advokati, upravo zbog boljeg poznavanja propisa i poznavanja stanja u pravosuđu iskazuju blaža uverenja? Da li iskazuju stroža uverenja prema neprikladnom postupanju prema klijentima zbog održanja i povećanja sopstvenog blagostanja? Procesne opstrukcije se takođe mogu posmatrati kroz prizmu klijenata, odnosno, iz perspektive uverenja advokata i pripravnika, one mogu biti u interesu klijenta. I pored postojećih pitanja koja iziskuju dalje sprovođenje novih istraživanja, nesporno je da ispitivane determinante dovode do snažnog uticaja na uverenja ispitanika kada su u pitanju različiti posmatrani faktori.

6. ZAKLJUČAK I PREPORUKE

U ovom radu sprovedeno je ispitivanje etičkih uverenja različitih kategorija pravnika u Srbiji i definisani faktori koji utiču na njihovo formiranje, i promenu. Analizom uticaja socio–demografskih činilaca na etička uverenja studenata, pripravnika i advokata, otkriveno je značajno odstupanje uverenja ispitanika od načela propisanih Kodeksom. Moguće je tumačenje da pravnici ili ne podržavaju Kodeks, ili da nisu detaljno upoznati sa propisanim odredbama, ili da su upoznati ali da Kodeks ne predstavlja značajan korektivni faktor u odnosu na njihova uverenja i posledično na ponašanje.

Iako su ispitivana uverenja u odnosu na hipotetičke slučajeve, moguće je uvideti čime se ispitanici rukovode i istovremeno izvesti posredne zaključke o stepenu njihove informisanosti u vezi sa Kodeksom. Dobijeni rezultati indikativni su i kada je u pitanju namera te u krajnjem slučaju ponašanje. Uverenja vode ka ponašanjima i predstavljaju facilitatore za ponašanja. Pozitivnu stranu predstavlja činjenica da je poštovanje poverljivosti klijenata prihvaćeno kao ispravno ponašanje od strane gotovo 80% ispitanika, kao i činjenica da je uočen trend da se sa starošću određena uverenja ispitanika koriguju i postaju stroža.

Kakve su praktične implikacije ovog rada? Nalazi ukazuju da mlađi pravnici iskazuju znatno blaža uverenja, stoga, prvi korak ka usklađivanju uverenja i Kodeksa svakako iziskuje edukativne mere, u okviru kojih bi se na adekvatan način uticalo na formiranje i promenu njihovih uverenja. To mogu biti studijski kursevi u okviru kojih im se pruža šansa da se pre zaposlenja upoznaju sa etičkim principima koje bi bili dužni da poštuju prilikom budućeg bavljenja advokaturom. Takođe je moguće, tokom osnovnih nastavnih programa, ukazati veću pažnju etičkim problemima i

problematičnim situacijama koje se mogu pojaviti u praksi, ali je moguće i sprovođenje ciljane edukacije diplomiranih pravnika i pripravnika, nakon završetka fakulteta. Ne bi trebalo zanemariti ni uticaj organizovanja naučno–stručnih skupova, debata i simpozijuma posvećenih ovoj oblasti.

Buduća istraživanja je svakako moguće poboljšati. Formirani upitnik predstavlja prvi korak analize etičkih uverenja pravnika u Srbiji ali sadrži ograničen broj objašnjavajućih promenljivih (npr. moguće je uključiti i promenljive koje opisuju imovinski status, dominantnu oblast prava kojom se ispitanik bavi, region, bračni status, itd). Rezultate je takođe moguće dalje analizirati korišćenjem multivarijacione regresione analize. Dodavanjem novih, potencijalno značajnih prediktora, moguće je identifikovati dodatne faktore koji utiču na formiranje i promenu etičkih uverenja pravnika u Srbiji i time ostvariti dalji doprinos razmatranju ove slabo istražene teme.

Poželjno je sprovođenje i komparativne analize razlika između uverenja i prijavljenog ponašanja kao i analize uticaja kaznenih mera na uverenja i ponašanje različitih kategorija pravnika. Time bi se stvorila adekvatna osnova za formulaciju konkretnih preventivnih mera edukativnog, kaznenog ili drugog karaktera. Na primer, bilo bi moguće otkriti da li je i na koji način neophodno pooštriti disciplinsku i kaznenu politiku u advokaturi, a smanjili bi se potencijalni društveni troškovi koje prouzrokuju neusklađena uverenja pravnika u odnosu na Kodeks profesionalne etike i uvećalo poverenje javnosti u advokaturu kao profesiju.

PRILOG A
Tabela A1.
Uverenja i faktorska struktura instrumenta

Sadržaj stavke	Uverenje o etičnosti postupka					Avg.	Glavna komponenta % objašnjene varijanse			
	1	2	3	4	5		1 17,07%	2 17,01%	3 16,66%	4 10,60%
Faktor 1 – Procesne i druge opstrukcije										
Davanje neosnovanih razloga za odlaganje ročišta kao vid procesne opstrukcije.	27,7%	29,2%	23,7%	11,7%	7,7%	2,42	,69	,13	,23	,20
Iznošenje podataka i informacija u podnescima uz znanje da nisu istiniti.	63,1%	17,8%	11,1%	3,4%	4,6%	1,69	,73	,21	,29	,15
Sakrivanje dokaza koji bi mogli ugroziti dobiti klijenta.	41,8%	24,3%	15,1%	8,0%	10,8%	2,22	,70	,29	,02	,22
Uticanje na svedoka da promeni iskaz.	59,4%	16,6%	13,5%	5,2%	5,2%	1,80	,53	,42	,31	,17
Pravdanje privatnih troškova kao troškova advokatske kancelarije.	65,2%	13,5%	8,6%	3,7%	8,9%	1,78	,53	,26	,12	,41
Faktor 2 – Eksploatacija										
Ulaženje u seksualni odnos sa klijentom.	69,5%	12%	8%	1,8%	8,6%	1,68	,20	,81	,30	,03
Neprikladno razmišljanje o odnosu sa klijentom.	64,6%	11,7%	8,3%	4,9%	10,5%	1,85	,08	,82	,26	,03
Prihvatanje skupog poklona od klijenta.	40,3%	21,2%	19,1%	8,9%	10,5%	2,28	,39	,66	,01	,33
Davanje poklona ili novca osobama koje vam upućuju klijente.	53,2%	15,7%	16,6%	8%	6,5%	1,99	,24	,55	,30	,30
Upućivanje klijenta kolegama u zamenu za novac.	59,7%	19,7%	10,5%	3,7%	6,5%	1,78	,36	,51	,38	,22
Naplaćivanje usluga klijentima po drugim cenama u odnosu na one propisane advokatskom tarifom.	47,1%	19,4%	17,8%	5,8%	9,8%	2,12	,30	,53	,14	,38
Faktor 3 – Neprikladno postupanje prema strankama										
Diskriminacija klijenta zbog toga što je pripravnik romske etničke grupe.	71,7%	12,3%	5,5%	4,3%	6,2%	1,61	,28	,21	,60	,10
Odavanje poverljivih informacija o klijentu posle njegove smrti.	73,8%	14,5%	6,2%	,6%	4,9%	1,48	,41	,27	,63	,05
Otkrivanje poverljivih podataka o klijentu prijateljima.	82,2%	9,2%	3,4%	,9%	4,3%	1,36	,40	,24	,67	,07
Prihvatanje slučaja iako je šansa da klijent dobije spor skoro nepostojeća.	19,7%	29,5%	22,8%	15,7%	12,3%	2,71	-,25	,12	,63	,26
Odbijanje pružanja usluga klijentu koji je optužen za svirep zločin.	32,3%	28,6%	20,9%	8,9%	9,2%	2,34	,04	,09	,58	-,03
Sastavljanje suvišnih podnesaka.	47,1%	26,5%	16%	5,5%	4,9%	1,95	,28	,14	,61	,32
Napadanje protivničke strane u sporu korišćenjem pežorativnih prideva ili blačenjem njene ličnosti.	82,2%	8,6%	2,5%	1,5%	5,2%	1,39	,41	,39	,58	,03
Faktor 4 – Odnos prema pripravnicima										
Isplaćivanje plate pripravniku „na ruke“.	44,6%	20,6%	13,8%	8,6%	12,3%	2,23	,35	,13	,04	,74
Potpisivanje ugovora o volontiranju sa pripravnicima radi izbegavanja plaćanja poreza i doprinosa.	60,9%	16,0%	10,8%	5,2%	5,2%	1,82	,13	,15	,19	,82

1 = Bez sumnje neetično ponašanje (nikada etično), 2 = Etično ponašanje u retkim situacijama, 3 = Ponašanje koje je ponekad etično, 4 = etično ponašanje u većini situacija (često etično), 5 = Bez sumnje etično ponašanje

LITERATURA (REFERENCES)

- Akman, Vedat. 2011. An Empirical Analysis of the Gender and Age Factors Effecting Ethical Perception of Lawyers in Turkey. *International Journal of Business and Social Science* 2(16): 199–204.
- Armstrong, Mary Beth. 1987. Moral Development and Accounting Education. *Journal of Accounting Education* 5(1): 27–43.
- Bukvić, Aleksandar. 2007. *Načela izrade psiholoških testova*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Burbank, David D., Robert S. Duboff. 1974–1975. Ethics and the Legal Profession: a Survey of Boston Lawyers. *Suffolk University Law Review* 9: 66–117.
- Cabrillo, Francisco, Sean Fitzpatrick. 2008. *The Economics of Courts and Litigation*. Cheltenham, UK: Edward Edgar Pub.
- Charles, Jennifer L.K., Patrick V. Dattalo. 2018. Minimizing Social Desirability Bias in Measuring Sensitive Topics: The use of Forgiving Language in Item Development. *Journal of Social Service Research* 44(4): 587–599.
- Chung, Jane, Gary S. Monroe. 2003. Exploring Social Desirability Bias. *Journal of Business Ethics* 44(4): 291–302.
- Daicoff, Susan. 1996. (Oxymoron?) Ethical Decisionmaking by Attorneys: An Empirical Study. *Florida Law Review* 48: 197–261.
- Dragičević, Čedomir. 2002. *Statistika za psihologe*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Draugalis, JoLaine R., Cecilia M. Plaza. 2009. Best practices for survey research reports revisited: implications of target population, probability sampling, and response rate. *American journal of pharmaceutical education* 73(8): 1–3.
- European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). 2018. *European judicial systems Efficiency and quality of justice*. Strasbourg: Printed at the Council of Europe.
- Emerson Tisha L.N., Stephen J. Conroy, Charles W. Stanley. 2007. Ethical Attitudes of Accountants: recent Evidence from a Practitioners' Survey. *Journal of business Ethics* 71: 73–87.
- Etienne, Margareth. 2005. The Ethics of Cause Lawyering: An Empirical Examination of Criminal Defense Lawyers as Cause Lawyers. *The Journal of Criminal Law and Criminology* 95(4): 1195–1260.
- Eynon, Gail, Nancey T. Hills, Kevin T. Stevens. 1997. Factors that Influence the Moral Reasoning Abilities of Accountants: Implications for Universities and the Profession. *Journal of Business Ethics* 16: 1297–1309.
- Holmes, Vivien, Tony Foley, Stephen Tang, Margie Rowe. 2012. Practicing Professionalism: Observations from an Empirical Study of New Australian Lawyers. *Legal Ethics* 15(1): 29–55.

- Howitt, Denis, Duncan Cramer. 2011. *Introduction to Statistics in Psychology*. 5 ed., Harlow: Pearson Education Limited.
- Koocher, Gerald P., Patricia Keith-Spiegel. 2016. *Ethics in psychology and the Mental Health Professions*. 4 ed., New York: Oxford University Press.
- McNeeley, Susan. 2012. Sensitive Issues in Surveys: Reducing Refusals While Increasing Reliability and Quality of Responses to Sensitive Survey Items. 377–396. u *Handbook of Survey Methodology for the Social Sciences*, ed. Gideon Lior. New York: Springer.
- Mrakovčić, Marko, Danilo Vuković. 2019. „Unutarinja“ kriza pravosuđa? Stavovi pripadnika pravničkih profesija o pravosuđu u Hrvatskoj i Srbiji. *Politička misao* 56(1): 75–105.
- Nicolson, Donald. 2005. Making lawyers moral? Ethical codes and moral character. *Legal Studies* 25(4): 601–626.
- Pepper, Stephen. 1999. Lawyers' Ethics in the Gap between Law and Justice. *South Texas Law Review* 40: 181–205.
- Perry, Gregory M., Patricia A. Duffy, Clair J. Nixon, Lindon J. Robinson. 2005. An Exploration of Factors Influencing Ethical and Unethical Behavior in Negotiations. *Journal of Agricultural and Applied Economics* 37: 1–20.
- Perry, Joshua E., Ilene N. Moore, Bruce Barry, Ellen Wright Clayton, Amanda R. Carrico. 2009. The Ethical Health Lawyer: An Empirical Assessment of Moral Decision Making. *The Journal of Law, Medicine & Ethics* 37(3): 461–475.
- Petrović, Nikola M. 2013. Profesionalna etička uverenja i postupci kliničkih psihologa u Srbiji. *Doktorska disertacija*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Pope, Kenneth S., Melba J. T. Vasquez. 2007. *Ethics in Psychotherapy and Counseling: A Practical Guide*. 4 ed., New York: Jossey-Bass.
- Pope, Kenneth S., Barbara G. Tabachnick, Patricia Keith-Spiegel. 1987. Ethics of practice: The beliefs and behaviours of psychologists as therapists. *American Psychologist* 42(11): 993–1006.
- Prentice, Robert A. 2015. Behavioral Ethics: Can It Help Lawyers (And Others) Be Their Best Selves? *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy* 29: 35–85.
- Republika Srbija, Republički zavod za statistiku. 2019. *Visoko obrazovanje 2018/2019*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Vuković, Danilo. 2019. Advokatura u Srbiji: rezultati empirijskog istraživanja. *Branik* 130(1–4)/2017: 103–113.

- Vuković, Danilo, Valerija Dabetić, Samir Forić. Prihvaćeno za objavljivanje. Serbia and Bosnia and Herzegovina, u *Lawyers in Society – 30 Years Later*, eds. Abel Richard *et al.* Oxford: Hart Publishing.
- You, Di, Yukiko Maeda, Muriel J. Bebeau. 2011. Gender Difference in Moral Sensitivity: A Meta-Analysis. *Ethics & Behavior* 21(4): 263–282.

Miljan Savić, LL.M.

Researcher, Balkan Center for Regulatory Reform, PhD Candidate
University of Belgrade Faculty of Law

DETERMINANTS OF MORAL BELIEFS OF LAWYERS IN SERBIA

Summary

Examining of the moral beliefs of current and future members of the legal profession is an important step toward properly understanding and defining the factors that influence their formation and change. This paper presents an analysis of the moral beliefs of different categories of legal professionals in Serbia, using factor analysis (principal components analysis) on a sample of 325 respondents, attorneys at law, legal trainees, and students. The impact of socio-demographic factors (gender, age, position, and length of service) on moral beliefs is analyzed. We present areas and norms where the greatest discrepancy between beliefs and the Code in force exists. The most important findings indicate that respondents' age and work experience directly influence stricter ethical beliefs when it comes to certain types of unethical behavior.

Key words: *Professional ethics. – Beliefs. – Legal associates. – Attorneys at law. – Principal components analysis.*

Article history:

Received: 5. 12. 2019.

Accepted: 21. 5. 2020.